

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Leesbare Angst?

Verslag van

Symposium 'Angst', Literatuur en
Psychoanalyse
[Freiburg, 26 en 27 januari 2018]

JOS VAN EIJK

In Freiburg vond voor de zesendertigste keer het tweejaarlijkse symposium over literatuur en psychoanalyse plaats, deze keer gewijd aan angst. Deze traditie wordt vormgegeven door een werkgroep van literatuurwetenschappers en psychoanalytici. Naar schatting tweehonderd mensen woonde deze 'Tagung' bij.

Als angst volgens Freud het kernsymptoom van de neurose is en voor andere auteurs een fundament van het menselijk bestaan, zou dat dan ook voor de literatuur betekenen dat angst en zijn afweerprocessen er wezenlijk onderdeel van uitmaken?

Na een evolutiebiologisch getinte inleiding van Hoffmann, poneerde Pietzcker, emeritus hoogleraar literatuurwetenschap en een van de *founding fathers* van deze symposia, de stelling, dat er zonder angstlust zelfs geen literatuur is. Deze verbinding tussen angst en lust werd door hem geïllustreerd middels Balint, die de combinatie van het (durven) verlaten van een veilige zone en het aangaan van een uitdaging, met voldoende zekerheid om weer terug kunnen keren, als basis voor een dergelijke angstervaring zag. Al bij het beroemde Fort-Da-spel constateerde Freud dat het onlustkarakter van een belevenis deze niet altijd voor het spel onbruikbaar maakt. Eveneens volgens Freud kan de toeschouwer zich bij de tragedie lustvol identificeren met de held en zich tegelijkertijd gezeurd voelen; en Schiller meent dat men genoeg kan beleven aan

het verhevene, morele, als een overwinning van verschrikkelijke affecten. Literaire afweerprocessen kunnen dienen om de angstlust juist gemodereerd (*angekitzelt*) toe te laten.

De vraag is of lezen altijd een feest is (Barthes) en of angstervaringen als *nameless dread* (Bion) in literatuur te representeren zijn. Lukt dat wel in andere (artistieke) vormgevingen, zoals de zwarte bladzijde in *Tristram Shandy*, of in de film? Hoe angst als grondstemming ons onlosmakelijk en confronterend verbindt met onze existentie, werd uit de doeken gedaan door Holzley, die daarbij sterk steunde op Heidegger.

Vervolgens analyseerde Pfeiffer het *Unheimliche* in de film *The village* van M. Night Shyamalan. Hierin balanceren het vertrouwde en het vreemde voortdurend op de richel.

De atonale muziek die de film inleidt, bijvoorbeeld, wordt hier juist 'hoorbaar' en vertrouwd. Tot op het laatst echter blijft de kijker de voortdurende angstige onzekerheid tussen rationele en bovennatuurlijke verklaringen, gepersonifieerd in het personage Ivy, niet bespaard.

Angst kan ook berekenend als machtsmiddel worden ingezet. Dit was het thema van Küchenhoff, die dit literair illustreerde aan de hand van het 'Angstapparat aus Kalkül' in de roman *Effi Briest* van Fontane. De angst uit berekening dwingt tot identificatie, zweet affecten op zonder relativering, vernietigt fantasieruimtes en *containing objects*. Als contrast daarmee presenteerde hij het muziekstuk *Furchtenmachen* uit Schumanns *Kinderszenen*, dat enerzijds een gestemdheid oproept die naar existentiële angst verwijst, maar anderzijds een opening biedt naar een tussenruimte om zich daaruit te kunnen bevrijden.

De relatie tussen angst en macht stond ook centraal in het betoog van Von Koppenfels.

Hij ging vooral in op een boek van Charlotte Beradt uit 1966, waarin zij dromen van mensen uit de middenklasse uit de begintijd van het Derde Rijk verzameld heeft. Zij stelt dat deze dromen aantonen hoe de politieke macht rechtstreeks het droomleven van zijn burgers beïnvloedt en vernietigt, en daarin aanleiding geeft tot onmachtsbeelden en hulpeloosheid. Middels de uitgebreide presentatie van een angstdroom van een man die niet in staat was de Hitlergroet te brengen, nota bene tijdens een bezoek van Goebbels, nuanceerde Von Koppenfels deze niet-analytische visie, die geen oog heeft voor privéconflicten, subjectiviteit en voorgeschiedenis. Deze bijdrage leidde tot enig rumoer in de zaal, met alternatieve duidingen voor de droom en (rebelse) dagdromen over actuele ontwikkelingen in Duitsland. Angerlocher wees op de vage definiëring van het *Unheimliche* in de literatuur. Er vielen woorden als *strange*, *eery* en *weird*, merkwaardig genoeg niet *uncanny*. Hij wijdde een analyse aan het verhaal *The Willows* van Blackwood over een kanotocht op de Donau, waarin de omgeving steeds paranoïde beklemmender wordt. Het verhaal, in de traditie van de *weird fiction* van Lovecraft, zou de grenzen van het denken en aanvaardbare oprekken. In de discussie vroeg men zich af wat ons aan deze grensnarratieven zo fascineert; is hier sprake van kosmische horror, met verlies van de menselijke maat, zonder angstlust? Of gaat het om een lossen maken van het denken, om een wereld kenbaar te maken voorbij de grenzen van ons denken en waarnemen? De vijfdelige autobiografie van de Oostenrijkse schrijver Thomas Bernhard was het onderwerp van Kemp-Ottenheim. Tegen de achtergrond van diens ernstige affectieve verwaarlozing analyseerde zij de typische stijl van de schrijver, met zijn lange, gema-

niëerde zinnen, die een vorm van overlevend schrijven zijn, tussen doodsangst en levensangst. Het is een poging om het goede innerlijk object te beschutten, ondanks zijn fragiliteit. Het is volgens de duidelijk emotioneel geraakte referent een literaire blik in de afgrond. Pas in het vijfde deel van deze autobiografie komt de auteur uit bij zijn vroege kinderjaren, waarbij zijn zinnen opmerkelijk korter worden. Prokop beschreef aan de hand van het boek *Onderworpen* van Houellebecq de angstige positie van de enkeling (intellectueel), geconfronteerd met leegte en de mogelijkheid om zich te identificeren, in een tijd van grote maatschappelijke overgang. Is de provocerende en beledigende stijl een vorm van omgaan met die angst, zoals de man die bij Dostojewski vanuit de kelder ageert, in een grandioze tirade tegen de wereld? Ten slotte las schrijfster Annette Pehnt voor uit haar boek *Lexikon der Angst*. Hoewel de titel doet vermoeden dat het hier om een medisch-psychiatrisch handboek gaat, betreft het een bundel korte, trefzekere en met mild-ironische compassie geschreven verhalen over hoe de menselijke conditie angst zich in het dagelijkse leven manifesteert.

De literatuur is voor de psychoanalyse niet slechts het gebied waarop ze haar concepten kan «toepassen» (Freud). Dit congres, dat veel verbindingen met de historische en actuele realiteit legde, bood zicht op een verrijkende en gelijkwaardige relatie tussen beide kennisgebieden, die zich bezighouden met het vreemde en angstige in de realiteit, zij het op een methodisch verschillende wijze.

De teksten van de voordrachten zullen volgend jaar integraal verschijnen bij Königshausen & Neumann.